
Att lyssna till den röst som inte räknas vid allmänna val

– om psykoanalys och den moderna vetenskapskulturen

av Johan Eriksson

När vi inom ramen för vår vardagliga tillvaro försöker förstå oss själva och andra så gör vi detta i första hand mot bakgrund av en psykologisk kunskap och en själslig vokabulär som har sitt ursprung i den mänskliga livsvärld som vi vuxit upp och fostrats in i. Vi förstår våra egna och andras handlingar och beteendemönster i termer och utifrån en kombination av önskningar, behov, avsikter, verklighetsuppfattning, förhoppningar, trosföreställningar, rädslor och så vidare. Att grannfrun sa upp sig från jobbet och vind för våg lämnade familjen för att flytta till Spanien och öppna ett kafé – detta blir kanske förstäeligt utifrån det faktum att hon gifte sig och skaffade barn redan som tjugoråring och att hon nu när barnen är tillräckligt stora för att klara sig själva till slut gav efter för ett sedan länge uppdämt behov av att vara fri och förverkliga sig själv. Och att hon efter tre månader kom tillbaka igen ... ja kanske ensamhet och hemlängtan parad med en nedärvd plikt känsla till slut tog överhanden.

Vad som på ett grundläggande plan karakteriserar en psykologisk förklaring av denna vardagliga typ är att den utgör ett försök att förstå en person så att säga inifrån. Att förklara någons beteende i termer av dess bakomliggande motiv, tankar, känslor och verklighetsuppfattning innebär att göra detta beteende förstäeligt utifrån personens egen synvinkel. Och i detta använder vi vår egen syn-

vinkel eller vårt eget perspektiv som ett slags "fantasiresurs" (Nagel 1994, s 27); vi använder vår egen erfarenhet, fantasi och emotionella rörlighet för att förstå det materiella och psykologiska sammanhang som inte är vårt eget men inom vilket den andre personens beteende vinner någon form av begriplighet.

När vi utifrån denna vardagspsykologi talar om att någon är en god psykolog eller besitter en stor portion psykologisk kunskap syftar vi inte på något som kan förvärfvas genom att man skriver in sig på en universitetskurs och de observationer på vilka kunskapen vilar görs inte i vetenskapliga laboratorier. Snarare syftar vi på en form av kunskap som bäst kan beskrivas i termer av människokänedom och omdömesförmåga, något som till exempel en bra författare kan visa prov på i sitt sätt att teckna karaktärer och livsöden. Och sådan kunskap är i första hand grundad på observationer och erfarenheter i vilka man själv är intimt involverad i egenskap av psykologiskt subjekt och som görs inom ramen för det levande livets egen trafik. Att förvärva genuin psykologisk kunskap kräver med andra ord engagemang och personliga kvalitéer, och inte experimentella metoder och välutbildade funktionärer (jfr Dilman 2000, s 3f).

Psykologi i denna på alla sätt ursprungliga mening är alltså ingen akademisk disciplin och de mest intressanta psykologiska frågorna kan omöjligen besvaras med hjälp av de expe-

Under de senaste decennierna har frågan debatterats huruvida psykoanalysen tillhör ett medicinskt och naturvetenskapligt paradigm, eller om den skall karakteriseras som hermeneutik och humanvetenskap. I denna artikel argumenterar Johan Eriksson för att psykoanalysen på ett filosofiskt plan överhuvudtaget inte bör inrangeras i den moderna vetenskapskulturen. Denna kultur kan inte omfatta den djupt idiosynkratiska och proto-intentionala kreativitet som utgör det dynamiskt omedvetna – Freuds stora upptäckt.

rimentella metoder och tillvägagångssätt som dominerar dagens naturvetenskapliga universitetspsykologi. En beteendevetenskaplig eller neurobiologisk förklaring av varför någon till exempel är notoriskt otrogen kan av väsentliga eller begreppsliga skäl aldrig ersätta, utvidga eller ens komplettera en psykologisk förklaring av ovanstående typ (därmed inte sagt att den beteendevetenskapliga eller neurobiologiska förklaringen inte skulle ha något intresseområde där den är legitim och relevant, det stavas bara inte psykologi). För denna uppgift är den numera marginaliserade humanvetenskapliga psykologin bättre rustad.

I grova drag kännetecknas den humanvetenskapliga psykologin av att den tar avstånd från den experimentella psykologins naturvetenskapliga vetenskapsideal och i stället låter sig influeras av dominerande strömningar inom den kontinentalfilosofiska traditionen. Liksom hos vardagspsykologin utgår man inom den fenomenologiska, humanistiska och existentiella psykologin från det faktum att det psykiska livet är intentionalt och inte kausalt relaterat till världen. Det vill säga man utgår från det som gör människan till någonting annat än eller någonting mer än en psykofysisk entitet som är inlemmad i den naturliga ordningens kausalitet – hennes karaktär av att vara ett psykologiskt subjekt som känner, tänker och handlar med utgångspunkt i en meningsfull erfarenhet eller upplevelse av sig själv och sin omvärld. De psykiska fenomenen är kort sagt uttryck för det som vi inom vardagspsykologin talar om som ”det själsliga livet”.

Med detta inte sagt att den humanvetenskapliga psykologin – och här skiljer den sig från vardagspsykologin – inte skulle ha vetenskapliga, det vill säga systematiska och metodologiska, ambitioner. Dessa handlar dock inte om en strävan efter att formulera allmänna lagbundenheter utifrån induktiva generaliseringar. Med hjälp av fenomenologiska och hermeneutiska metoder försöker man i stället att placera sig på det intentionala livets grund för att därifrån på ett tolkande och deskriptivt sätt inte bara försöka utvinna

psykologisk kunskap om det enskilda fallet, utan också kunskap om generella, formella och väsensmässiga intentionala strukturer och samband. Med detta sagt börjar vi närma oss det övergripande temat för denna text.

Vetenskap och psykoanalys

Ända sedan Freud skapade psykoanalysen för drygt hundra år sedan har man diskuterat frågan var den egentligen hör hemma i det kulturella landskapet. Freud själv menade att psykoanalysen på en programmatisk nivå ansluter sig till en vetenskaplig världsåskådning (Freud 1932, s 567). Detta bör emellertid inte läsas som ett proklamerande för ett snävt naturvetenskapligt och positivistiskt vetenskapsideal. Snarare innebär det att Freud bekänner sig till andan och det etiska innehållet i det moderna upplysningsprojektet. För Freud representerar vetenskapens tidsålder det högsta evolutionära stadiet i mänsklighetens utveckling. Den vetenskapliga människan karaktäriseras av att hon inte låter sig förledas till att förstå sig själv och sin värld i animistiska, mytologiska eller religiösa termer, utan i stället låter sin blick på världen och på sig själv styras av evident kunskap och sanning, det vill säga av fakta och inte av grundlösa trosföreställningar. När det kommer till psykoanalysens undersökningsområde, det psykiska livet, så innebär det att även dess mest aparta yttringar som drömmar, felhandlingar, neuroser och galenskap kan undersökas, förstås och förklaras på ett rationellt sätt – därmed omfattas psykoanalysen av tyskans breda begrepp om *Wissenschaft*.

Freuds programmatiska uttalande att psykoanalysen ansluter sig till en vetenskaplig världsåskådning innebär alltså inte ett slutgiltigt avgörande i frågan om var psykoanalysens undersökningsområde skall lokaliseras och därmed inte heller ett avgörande i frågan om vilken typ av psykologisk vetenskap psykoanalysen egentligen utgör. Vad gäller dessa frågor så förblev Freud, som bekant, ambivalent. Trots att han redan i *Drömtydning* från år 1900 började tillstå att de psykiska fenomenen bara kan ges en psykologisk förklaring – det vill

Fredrik Wretman, *Phra Sombat Nakaseno, Wat Umong*, foto

säga trots att han redan vid denna tidpunkt hade släppt sina initiala ambitioner att på basis av neuronernas interaktioner ”framlägga en naturvetenskaplig psykologi” (Freud 1895, s 355) – så fortsatte han dock att livet ut klamra sig fast vid föreställningen att det principiellt skulle vara möjligt att neurobiologiskt grunda psykoanalysens teorier. Och på ytan råder det genom hela Freuds produktion en uppenbar konflikt mellan å ena sidan de kliniska texternas humanistiska, intentionala och motivationella språkbruk, och å andra sidan de metapsykologiska texternas kvasiempiriska, mekaniska och kausala metaforik.

Den ambivalens som Freud ger uttryck för vad gäller dessa väsentliga frågor har under de senaste decennierna tagit sig uttryck i långtgående diskussioner om huruvida psykoanalysen bör inrangeras under ett naturvetenskapligt eller ett humanvetenskapligt paradigm. Ett sätt att teckna bakgrunden till denna diskussion är följande. Under 60-talet riktade filosofen Karl Popper skarp kritik mot psykoanalysens pretentioner på att klassificeras som vetenskap överhuvudtaget. Enligt Popper är den psykoanalytiska teorin immun mot falsifikation. Alla psykoanalytiska data kan fås att stämma överens med dess teorier vilket gör att teorierna inte ens uppfyller det minimala kriteriet för vetenskaplighet (Popper 1962). Denna kritik från ett vetenskapsfilosofiskt håll följdes under 80-talet upp av Adolf Grünbaum som i viss mening ansåg att psykoanalysens teorier är möjliga att testa empiriskt. Psykoanalysens teorier är av kausal karaktär (till exempel: bortträngd homosexualitet är orsaken till paranoia – Freuds Schreber-fall) och som sådana kan de testas på principiellt liknande sätt som man testat teorier inom naturvetenskaperna. Problemet, enligt Grünbaum, är emellertid att de empiriska data som psykoanalysen åberopar som stöd för teorin – det vill säga de data som hämtas från den kliniska praktiken – är vetenskapligt otillräckliga (Grünbaum 1984).

Svaren på denna kritik har inte låtit vänta på sig. De mest intressanta replikerna menar att såväl Poppers som Grünbaums kritik bygger på att man bedömer psykoanalysen med

utgångspunkt i måttstockar vad gäller vetenskaplighet som inte gör den rättvisa. Psykoanalysen är i grund och botten en utvidgning av vardagspsykologins sätt att inifrån försöka förstå och förklara det mänskliga handlandet (Hopkins 1988, Wollheim 1993, Gardner 1993, Lear 1998a), och därför bör den placeras bland humanvetenskaperna och inte bedömas utifrån naturvetenskapernas positivistiska vetenskapsideal, med allt vad det implicerar av specifikt utformade krav på evidens, objektivitet, kontrollerbarhet och så vidare. Psykoanalysen försöker inte mekaniskt förklara de psykiska fenomenen i termer av dess bakomliggande orsaker och den försöker inte formulera universella kausala lagbundenheter. I stället är dess ambition att generera en fördjupad förståelse för de psykiska fenomenen genom att undersöka de motiv, begär, fantasier och verklighetsuppfattningar inom ramen för vilka dessa fenomen vinner sin mening och innebörd. Skillnaden gentemot vardagspsykologin – förutom det faktum att psykoanalysen liksom övrig humanvetenskaplig psykologi har systematiska och vetenskapliga ambitioner – är att psykoanalysen antar existensen av omedvetna och icke realitetsanpassade motiv, önsknningar, fantasier et cetera vilket gör att den alltså kan sprida ett förståelsens ljus också över till synes irrationella fenomen som drömmar, felhandlingar, neuroser och galenskap.

Jag tror att det är alldeles riktigt att psykoanalysen i grund och botten bör förstås som en utvidgning av det vardagspsykologiska sättet att förstå och förklara mänskligt beteende och att psykoanalysen därför omöjligt kan placeras in under ett naturvetenskapligt paradigm. Men utvidgningen av vardagspsykologin är på många sätt mer radikal än vad man ofta föreställt sig. Till och med så radikal – och detta är tanken jag försöker pröva i den resterande delen av denna text – att psykoanalysen som teori och klinisk praktik inte kan inlemmas i en modern vetenskapskultur överhuvudtaget, med mindre än att man till oigenkännlighet förvanskar dess särart och dess väsentliga upptäckter. Alltså: varken natur- eller humanvetenskapen kan av

väsentliga skäl fungera som paradigm för psykoanalysens säregna form av psykologi. Eller: passformen mellan psykoanalysen och den moderna vetenskapskulturen är av väsentliga skäl dålig – dock inte av de anledningar Popper föreställde sig.

Men, för det första, vad kännetecknar det vi kallar för modern vetenskap och vetenskapskultur? Hur ska man på ett filosofiskt plan förstå vetenskapens väsen? Och, för det andra, vad innebär egentligen psykoanalysens utvidgning av vardagspsykologin? Låt oss börja med den inledande frågan, och detta genom att i första hand vända oss till en tänkare som vid sidan av Freud har dominerat stora delar av Europas intellektuella liv under 1900-talet och som dessutom ägnat mycket energi åt att filosofiskt försöka förstå den moderna vetenskapens väsen – Martin Heidegger.

Den moderna vetenskapen

Vid tiden runt sitt huvudverk *Sein und Zeit* (1927) tänker sig Heidegger att det i grund och botten finns två möjliga former av vetenskap: positiva vetenskaper och den ontologiska eller transcendentala vetenskapen, det vill säga filosofin. Där de positiva vetenskaperna undersöker olika regioner av det varande med avseende på deras faktiska egenskaper och inbördes relationer; där undersöker filosofin det betydelsesammanhang inom vilket det varande meningssammanhang konstitueras och som därmed också utgör själva spelrummet för den positiva forskningen – för dess sätt att ställa frågor och utvinna svar. Filosofin är närmare bestämt att karaktärisera som en reflexiv grundvetenskap i relation till vilken övriga vetenskaper kan betraktas som utlöpare av det alldagliga, naiva och objektinriktade medvetandet. För liksom vårt alldagliga relaterande till världen så rör sig det positiva vetandet inom ramen för ett implicit meningssammanhang som opererar i skymundan och på så vis skänker det positiva kunskapsökandet en föregiven sfär av objekt som det till synes ”stöter på”, men som på ett fördolt sätt a priori är strukturerad och formerad

redan innan det explicita kunskapsökandet tar sin början.

När Heidegger vid den här tiden talar om filosofin i termer av att vara en transcendent och reflexiv ”vetenskap” så rör han sig liksom Freud med tyskans breda begrepp om *Wissenschaft* – filosofin är i sitt sätt att generera kunskap och insikt inte utelämnad till lösa spekulationer, utan även sådana nebulösa saker som mening och betydelse kan i den disciplinerade filosofiska reflektionen underkastas evident erfarenhet. Vid en senare fas, när Heidegger mer specifikt riktar sitt intresse mot den moderna vetenskapen, och som han kontrasterar mot den antika och den medeltida formen av vetenskap, så upphör han dock att tala om filosofin som en vetenskap. Till stora delar slutar han till och med att använda begreppet filosofi. Det som han tidigare tänkte sig under denna rubrik, inser han nu, är till sin karaktär så radikalt skilt från den moderna vetenskapen och den moderna formen av filosofi att det hädanefter kort och gott får gå under benämningen ”tänkande” alternativt ”besinning”.

I uppsatsen *Die Zeit des Weltbildes* (1938) får vi ta del av en koncentrerad utläggning av den moderna vetenskapens väsen och hur denna vetenskap är ett direkt uttryck för, och ett vidare utarbetande av, den utpräglade subjektivism som karaktäriserar den moderna tidens historiska ”epistémé” (för att tala med Foucault), en subjektivism som i korthet innebär att människan blir alltings mått i en hittills oanad utsträckning – det mänskliga subjektet blir det centrum i relation till vilket övrigt varande tilldelas karaktären och den formella innebörden av att vara ”objekt”.

Enligt Heidegger särskiljer sig den moderna vetenskapen från tidigare former av vetenskap främst genom att den har antagit gestalten av ”forskning”, och detta gäller såväl natur- som humanvetenskapen. Forskning, i sin tur, kännetecknas av följande intimt sammanvävda moment: 1. utkast eller projektion av en ”vararegion”, 2. metodens företräde, 3. fortlöpande företagsamhet och driftighet, 4. specialisering och institutionalisering. Hur ska vi förstå det här?

För att ett vetenskapligt kunskapssökande överhuvudtaget skall komma till stånd förutsätts först och främst att det skaffar sig en riktning. Vetenskapen grundas genom att det initialt öppnas upp ett forskningsområde som skänker ledtrådarna för dess vidare arbete och utveckling. Detta sker i den moderna vetenskapen, inte genom att den förutsättningslöst försöker öppna sig för hur en viss region av det varande ges i erfarenheten, utan genom en projektion eller ett utkast av en viss meningsmässig ordning, ett slags apriorisk grundskiss som i förväg determinerar det sätt på vilket det varande som skall undersökas visar sig för kunskapssökandet. Det är till exempel en väsentlig skillnad mellan det sätt på vilket den omgivande naturen är given för oss när vi är ute i skogen och plockar svamp, och det sätt på vilket den är given inom ramen för den matematiska fysikens bestämning av naturprocesser i termer av kvantitativa moment som rörelse, kraft, ort och tid.

Det som utmärker den moderna vetenskapen är alltså inte, som man vid en första anblick kan tro, den högre värderingen av iakttagelsen av fakta eller dylikt, utan att den projicerar ett a priori inom vilket dess undersökningsområde får sitt sätt att existera förskrivet. Därmed skaffar sig det vetenskapliga kunskapssökandet riktning, säkerhet och stränghet genom att det nu kan binda sig till en bestämd begreppslighet, till ett bestämt spelrum för sanning och visshet, och till bestämda sätt att grunda och bevisa. Det initiala utkastet öppnar med andra ord utrymmet för någonting sådant som en vetenskaplig *metod*.

Med metodens företrädare följer automatiskt att vetenskapen kan börja organisera sig som en fortlöpande företagsamhet och driftighet, ett slags integrerat vetenskapligt "håll i gång" där undersökningsområdet kan delas upp i olika underavdelningar med sina korrelerade forskningsuppgifter och tillvägagångssätt; där kunskap och resultat kan genereras, motsägas och föräldras; där det inom utstakade gränser kan uppstå kontroverser och skolbildningar; och där nya generationer av vetenskapsmän kan fostras och skolas in i de rådande metodo-

logierna. Kort sagt, den moderna vetenskapens karaktär av forskning består ytterst i att den realiserar sig själv i form av specialisering och institutionalisering.

Konsekvensen av denna realisationsform är att vetenskapens grundande utkast av ett givet a priori undan för undan konsolideras, byggs in i, och till slut så att säga vinner prioritet över de varanden på vilka det initialt applicerades. Utkastet glöms bort och sjunker undan i sin karaktär av att vara just ett utkast, vilket bland annat är grunden till etablerandet av den utbredda ideologi som kallas för scientismen och som i korthet innebär att de vetenskapliga specialisterna på ett vidare kulturellt plan tilldelas makten att avgöra vad saker och ting *egentligen är för något* (till exempel: "depression är egentligen brist på kemisk balans i hjärnans system av signalsubstanser"). På så vis försvinner samtidigt den frågvisse kunskapssökaren, den bildade, den omdömesgille och den kritiska tänkaren som framträdande gestalter på den kulturella scenen för att i stället lämna plats för den typ av teknisk funktionär vi i dag känner till som "forskaren".

Heideggers utläggning av den moderna vetenskapens väsen har slående likheter med den analys som vetenskapsfilosofen Thomas S. Kuhn utvecklar i sitt berömda verk *The Structure of Scientific Revolutions* (1962). Kuhn hävdar att vad som i grund och botten karaktäriserar vetenskapen – och vad som alltså utgör själva vetenskapligheten i dess verksamhet – är att den antar formen av en fortlöpande och någorlunda friktionsfri aktivitet i vilken de vetenskapliga metoderna appliceras, hypoteser testas, kontroverser uppstår, resultat genereras och så vidare. Detta är "normalvetenskap" i Kuhns terminologi. Hos Heidegger motsvaras förstås detta av vad han talar om som den moderna forskningens tillstånd av företagsamhet, driftighet, specialisering och institutionalisering. Och vad Heidegger talar om som det grundande varautkast som öppnar upp riktningen eller det aprioriska spelrummet för forskningens metod och fortlöpande företagsamhet, har hos Kuhn sin motsvarighet i begreppet

”paradigm” vilket betecknar de oftast implicita grundantaganden, normer och regler till vilka en samling forskare kan ansluta sig och därmed bilda det som Kuhn kallar för en vetenskaplig grupp. Det rådande paradigmet fyller med andra ord funktionen att tillhandahålla de gemensamma måttstockarna för den vetenskapliga gruppens normalvetenskapliga problemlösning och för tolkningen av dess vetenskapliga resultat.

Med detta sagt är det dags att återvända till psykoanalysen. Vi frågar: Är psykoanalysen verkligen en modern vetenskap? Kan psykoanalysen som teori och klinisk praktik överhuvudtaget inlemmas i en modern vetenskapskultur? Eller med Kuhn: kan psykoanalysen, med mindre än att den förvanskas till oigenkännlighet, anta formen av en normalvetenskap? Kan till exempel den naturvetenskapliga eller den humanvetenskapliga psykologin fungera som paradigm för psykoanalysens säregna form av psykologi? Mitt svar är alltså nej. Men innan jag försöker utveckla mitt svar är det dags att titta närmare på själva grunden till varför svaret måste bli nej, och denna grund står ytterst att finna i psykoanalysens utvidgning av vardagspsykologins sätt att förstå och förklara mänskligt beteende.

Utvidgningen av vardagspsykologin

De flesta som är någorlunda initierade torde vara överens om att Freud på ett radikalt sätt har förändrat och fördjupat vårt sätt att förstå oss själva som psykologiska varelser. Dock kan man diskutera vari radikaliteten består. Filosofen Richard Wollheim (1993, s. 91f) menar, och här tror jag att han har helt rätt, att om Freud skulle ha introducerat ett fullständigt och från grunden nytt sätt att förstå och begreppsliggöra det mänskliga psyket så skulle hans bidrag paradoxalt nog vara förhållandevis trivialt. Det skulle då vara svårt att se hur psykoanalysen faktiskt har förändrat och fördjupat vår förståelse och inte bara erbjudit en alternativ förklaringsmodell, på samma nivå som till exempel neurobiologin. En neurobiologisk förklaring av vad som händer i hjärnan när vi blir arga kommer varken för-

ändra eller fördjupa vår psykologiska förståelse av varför grannen slängde ut teveapparatens genom fönstret när Sverige förlorade kvalmatchen mot Danmark och det stod klart att vi skulle missa sommarens VM-slutspel.

Det radikala med Freuds bidrag var i stället att han accepterade och anslöt sin teori och begreppslighet till vardagspsykologins ursprungliga konception av det mänskliga psyket, men att han utvidgade och adderade till denna konception. Som sagts tidigare: genom att anta existensen av ett omedvetet och icke realitetsanpassat själsliv, med allt vad det innebär (jag återkommer snart till den frågan), så kunde Freud förklara även sådana till synes irrationella fenomen som drömmar, felhandlingar, neuroser och galenskap med hänvisning, inte till ett defekt nervsystem, exempelvis, utan med hänvisning till önsningar, begär, fantasier, rädslor och så vidare. Med andra ord, även fenomen som drömmar, felhandlingar och psykiska symptom kunde nu förstås i termer av att vara något som vi i en mening *gör* och inte som något som bara *händer oss*. Eller: Även dessa fenomen kunde från och med nu betraktas som psykiska ”akter” och därmed som bärare av mening, där den psykiska aktens mening, för Freud, liksom för vardagspsykologin, är liktydig med ”dess syfte och plats i ett psykiskt förlopp” (Freud 1915–1917, s 47). Men Freuds utvidgning av vardagspsykologin innebar mer än att fenomen som tidigare saknade möjligheten till psykologisk förklaring hädanefter kunde bibringas en sådan. Den gav också möjligheten att skönja djupare meningsskikt i de fenomen som tidigare uteslutande tolkats med utgångspunkt i medvetandepsykologin. Kort sagt, ”vinster i mening och sammanhang” – detta var Freuds övergripande motiv för att i sin förståelse- och förklaringsmodell ”överskrida den omedelbara erfarenhetens gränser” (Freud 1915, s 154).

Men, kanske vän av ordning undrar, om nu vardagspsykologin utgår från ett subjekt som känner, tänker och handlar med utgångspunkt i en meningsfull upplevelse av sig själv och sin omvärld, och om dess sätt att förklara en persons beteende alltså innebär att

göra detta beteende förståeligt utifrån personens egen synvinkel, kan man då verkligen säga att psykoanalysen är en utvidgning av vardagspsykologin? Den antar ju någonting omedvetet som determinerande faktor för en persons beteende, det vill säga någonting som har karaktären av ”det” och inte av ”jag”? Ligger ändå inte psykoanalysens förklaringsmodell snarare i linje med till exempel neurobiologins kausala mekanik? Lika lite som vi är medvetna om det omedvetna är vi ju medvetna om de kemiska hjärnprocesser som på ett eller annat sätt står i kausalt samband med våra upplevelser och vårt beteende?

Svar: det är en väsentlig skillnad mellan att vara determinerad av det omedvetna och att vara determinerad av det icke medvetna. Det omedvetna, i psykoanalysens mening, är det som av olika orsaker är bortträngt och tillhör därför per definition subjektiviteten – i annat fall skulle det inte finnas något motiv för bortträngningen. Det omedvetnas inverkan på vårt psykiska liv handlar inte om kausal determinering från en position bakom eller bortanför den subjektiva erfarenheten. Snarare handlar denna inverkan om det intentionala livets, inte icke-subjektiva, utan avsubjektiverade eller avidentifierade djupstrukturer som bidrar till konstitutionen av de medvetna erfarenheternas ofta mångbottnade innebörd och mening.

En kemisk process i hjärnan utgör ett ”det” eller ett ”den” i betydelsen att den för alltid och principiellt förblir otillgänglig för reflexiv introspektion. Den kan med andra ord inte approprieras i och som första-person. Detta gäller inte det omedvetna som tillhör en annan kategorial ordning. Till och med dess djupaste skikt är om än inte de facto så åtminstone principiellt möjliga att integrera, subjektivera och artikulera – annars skulle vi inte kunna tala om *mitt* omedvetna och annars vore psykoanalytisk behandling en principiell omöjlighet. Därför kan alltså psykoanalysen erbjuda psykologiska förklaringar som är kongruenta med vardagspsykologin i den bemärkelsen att även psykoanalysen är ett sätt att förklara en persons beteende genom att göra detta beteende förståeligt

utifrån personens egen synvinkel, men med den skillnaden att psykoanalysen antar att personens egen synvinkel innehåller konstitutiva psykologiska skikt som personen själv inte är medveten om. Och stödet för riktigheten i detta antagande, framför allt i dess mer radikala former, hämtade Freud från den säregna situation som den psykoanalytiska kliniken erbjuder.

Så här långt in i min utläggning finns det risk för att man uppfattar Freuds antagande om ett omedvetet själsliv som att han helt enkelt antar existensen av ett slags andra medvetande, ett medvetande som visserligen saknar kvalitén medvetenhet och som visserligen har en annan agenda än det vanliga medvetandet, men som liksom detta ändå består av ett koherent och dynamiskt system av sinsemellan relaterade önskningar, begär, fantasier, rädslor, tankar, trosföreställningar, verklighetsuppfattning och så vidare. Detta är dock en felaktig bild. När Freud till exempel talar om omedvetna fantasier så betyder inte ordet ”fantasier” riktigt detsamma som det gör i vanliga fall. Jag ska här inte ge mig in i en detaljerad utredning av hur Freud vid olika perioder föreställer sig det psykiska livets omedvetna aspekter, men jag ska i alla fall försöka teckna konturerna av dess genomgående och principiella grunddrag. Min tanke är att det omedvetna i första hand inte bör förstås som en separat plats för ett psykiskt innehåll, utan snarare utgör en i varje särskilt fall djupt idiosynkratisk, arkaisk och proto-intentional kreativitet eller aktivitet.

Fram till 20-talet tänker sig Freud det omedvetna exklusivt utifrån begreppet bortträngning. Det omedvetna är vid denna tid namnet på ett psykiskt ”system” som i kraft av den så kallade urbortträngningen under den oidipala utvecklingsfasen har avskiljts från det förmedvetna och det medvetna systemet. Därmed kan Freud säga att kärnan i det omedvetna systemet består av infantila och preoidipala önskeimpulser som har avsubjektiverats och avspjälkats och därmed dragits undan från de lagar och logiska strukturer som gäller för det utvecklade, syntetiska, organiserade, tidsenliga och realitetsanpassade

Fredrik Wretman, *Phra Tong-in Athimutto*, Wat Rampoeng, foto

erfarenhetslivet. De frikopplade och infantilt färgade önskingarna börjar i stället söka sin tillfredsställelse i enlighet med psykets primära och icke realitetsanpassade funktionssätt, ett funktionssätt som lyder under "lustprincipen" vilket för det första innebär att önskingarnas laddning eller intensitet har en ovanligt stor rörlighet, och för det andra innebär att önskingarna är indifferenta inför skillnaden mellan reell och illusorisk eller hallucinatorisk tillfredsställelse.

Mycket schematiskt innebär detta att när en infantil önskeimpuls – i sin strävan efter att vinna tillträde till medvetandet och i förlängningen vinna utlopp i reellt tillfredsställande handlingar – att när denna infantila impuls på gränsen till de utvecklade och realitetsanpassade systemen stöter på censurens motstånd, så förskjuts dess laddning och intensitet till föreställningar i det förmedvetna systemet som står i en eller annan associativ förbindelse med den föreställning om tillfredsställelse som önskeimpulsen ursprungligen var förknippad med. Givet att de förmedvetna föreställningsderivaten har avlägsnat sig tillräckligt långt från den ursprungliga och otillåtna föreställningen genom associativa förvrängningar och inskjutna mellanled, så får de utan problem passera censuren till medvetandet. Därmed kan föreställningsderivaten börja fungera som det i samband med vilka den ursprungliga impulsen kan omsättas i tillfredsställande handlingar (till exempel att drömma, att skaffa barn, komma fem minuter sent till sin analystimme, detonera hemmagjorda bomber på offentliga platser, utveckla kronisk huvudverk, eller vad det nu må vara), handlingar som i och med att de befinner sig många associativa led ifrån den ursprungliga impulsen alltså inte innebär reell, men dock hallucinatorisk tillfredsställelse.

På så vis kunde Freud förklara genealogin för, meningen i, och den motivationella kraften bakom sådana "aktioner" som drömmar, felhandlingar och psykiska symptom. Och därmed öppnade han också möjligheten till att förstå de djupare och infantilt färgade meningsskikten i de så att säga normala

handlingar och skapelser som vid en första anblick på ett uttömmande sätt tycks kunna omfattas av en förståelse- och förklaringsmodell som exklusivt utgår från det intentionala medvetandet.

Under 20-talet övergav Freud som bekant den topografiska modellen och dess uppdelning av psyket i ett omedvetet, förmedvetet och ett medvetet system. I stället började han tala i termer av detet, jaget och överjaget, och i samband med detta börjar begreppet det omedvetna att ändra skepnad från att vara ett substantiv till att mer användas som ett adjektiv. Till exempel lägger Freud stort fokus på de så kallade försvarsmekanismer (projektion, introjektion, bortträngning, negering, isolering och så vidare) som han nu menar utgör omedvetna aspekter av jaget, mekanismer "som uppför sig likadant som det bortträngda", det vill säga "har mycket stor verkan utan att bli medvetna", och vars uppgift inte bara är att avvärja otillåtna infantila impulser och önskingar, utan framför allt att skapa möjligheter för tillfredsställelse av substitut- eller kompromisskaraktär (Freud 1923, s.314). Och den psykoanalytiska behandlingens strävan efter att göra det omedvetna medvetet kommer nu mer och mer att tänkas som ett försök att medvetandegöra hela den dynamiska relationen och trafiken mellan psykets olika instanser.

I och med denna utveckling av Freuds tänkande blir det tydligare att det omedvetna, som jag nämnde ovan, inte i första hand utgör ett psykiskt innehåll utan snarare utgör en idiosynkratisk, arkaisk och proto-intentional kreativitet eller aktivitet som i varje enskilt fall har till uppgift att skapa ett tillstånd av tillfredsställelse eller ett slags energetisk jämvikt i det psykiska livet (en tillfredsställelse eller jämvikt som av de medvetna delarna av psyket i och för sig kan upplevas vara ytterst plågsam). Att denna aktivitet är att beteckna som proto-intentional innebär att den å ena sidan i varje moment har en rudimentär teleologisk riktning – vad Freud metapsykologiskt kallar för vinnandet av lust eller undvikandet av olust – men att den samtidigt, och till skillnad från medvetandets

realitetsanpassade aktivitet, inte utgör en koherent och till sina inre delar sammanhängande struktur som är rationellt orienterad och organiserad i förhållande till sin omvärld.

En omedveten aggressiv oidipal impuls riktad mot en arkaisk fadersfigur, till exempel, har just existensformen av en ”impuls” i och med att den är avsubjektiverad, avidentifierad och otidsenlig, och därmed inte rationellt motiverad eller koherent integrerad i ett utvecklade psyke. I stället är den liksom på drift och uppfångad i en idiosynkratisk aktivitet – vars inre delar just har karaktären av ”mekanismer” – där den associativt förskjuts, länkas av, uppgår i sammanslutningar, vänds till sin motsats, isoleras, projiceras, sublimeras ... kort sagt, på olika sätt är på väg mot en förtäckt och tillfällig hallucinatorisk tillfredsställelse i det medvetna erfarenhetslivet.

På så vis kan man säga att det omedvetna utgör de intentionala erfarenheternas avspjälkade och konstitutiva djupstrukturer. Och därmed kan man säga att Freuds utvidgning av vardagspsykologin i grund och botten innebar att han upptäckte att såväl den ”friske” som den ”sjuke” (för Freud finns det ingen kvalitativ utan blott en kvantitativ skillnad mellan dessa) alltid lever i minst två världar – inte i en inre och en yttre värld, i rumslig mening, utan i en *allmän* och en *idiosynkratisk* värld. Det vill säga: vi lever alltid dels i en intersubjektiv och koherent värld som har en allmän mening inom ramen för en specifik kulturgemenskap, och dels i en subjektiv, omedveten och arkaisk värld som gör att varje erfarenhet på ofta komplicerade associativa vägar får en djupt idiosynkratisk innebörd vid sidan av eller tillsammans med den allmänna (jfr Lear 1998b, s 69f).

Men, och nu är det till slut dags att knyta ihop säcken, varför innebär detta i förlängningen att psykoanalysen inte kan anta formen av en modern vetenskap? Eller: varför innebär detta att psykoanalysen aldrig kan anta gestalten av att vara en normalvetenskap i Kuhns mening?

Psykoanalys och den moderna vetenskapen

I generella ordalag innebär Freuds utvidgning av vardagspsykologin en radikal insikt i att det vi kallar för psyke inte är en passiv mottagare av en i sig själv betydelsefull och meningsladdad värld, utan snarare karaktäriseras av att på ett aktivt, kreativt och fantasi-rikt sätt organisera sina intryck och skänka dem innebörd. Psykets inre problematik, strukturella uppbyggnad och tillfälliga dynamik är inte frukten av passivt genomlidna erfarenheter, utan är i stället resultatet av aktiva och idiosynkratiska lösningar – lyckade eller misslyckade, funktionella eller dysfunktionella, dynamiska eller rigida, tidsenliga eller otidsenliga, arkaiska eller utvecklade – på de mer eller mindre svåra påfrestningar som det inre och yttre livet konstant ställer psyket inför. Psyket är ingen objektiv storhet i världen som mekaniskt reagerar på stimuli och lyder under fasta kausala lagar, utan är i varje särskilt fall *ett svar på ett tilltal*. Det vi kallar psyke är självt en psykologisk skapelse som på ett eller annat sätt alltid är ”på väg”. Kort sagt, det existerar inte någonting sådant som ett överindividuellt och lagbundet ”hur psyket egentligen fungerar”.

Att psyket är en aktiv skapare av mening är i olika varianter och sedan drygt två hundra år tillbaka ett accepterat faktum inom stora delar av västerlandets filosofi. Kant, till exempel, menade att subjektiviteten i kraft av förnuftets kategorier och sinnets åskådningsformer är ursprungsplatsen för världens meningsmässiga organisation. Och för Husserl är själva begreppet om mening oupplösligt och logiskt sammantvinnat med begreppet om ett intentionalt medvetande. Heidegger, i sin tur, menade att man inte kan tänka sig ett vardagligt praktiskt meningssammanhang utan att detta är förankrat i den mänskliga tillvarons konstitutiva engagemang och intresse. Och för Wittgenstein, slutligen, är vårt språks mening och innebörd helt avhängigt det sätt på vilket språket används inom ramen för den kulturella livsvärlden.

I relation till dessa filosofer upptäckte alltså Freud en omedveten och arkaisk kreativitet i grunden av det psykiska livet vilket innebär att varje erfarenhet vid sidan av sin allmänna mening också är mättad med idiosynkratiska och infantilt färgade betydelseskikt. Och när det kommer till den vetenskapliga och kliniska uppgiften att spåra de idiosynkratiska betydelseskiktens konstitution och genealogi så är detta inte möjligt med hjälp av en reflexiv och rationell rekonstruktion utifrån den manifesta erfarenheten. Den arkaiska kreativiteten har skapat produkter som inte är uppbyggda med utgångspunkt i vad Freud kallar för sekundärprocessens logik och därför är det bara möjligt att spåra deras genealogi under de särpräglade omständigheter och med hjälp av den särpräglade ”teknik” som den psykoanalytiska behandlingssituationen erbjuder – därför kan Paul Ricoeur säga att trots alla likheter så är psykoanalys väsentligen någonting annat än fenomenologisk analys av intentionalitetens aprioriska strukturer (Ricoeur 1970, s 390–395).

Den psykoanalytiska behandlingssituationen utgör följaktligen psykoanalysens ”vetenskapliga laboratorium”, det vill säga den plats där de erfarenheter görs som fungerar som grund, stöd och evidens såväl för den kliniska förståelsen och tolkningen av enskilda fall, som för psykoanalysens mer generella teorier. Man kan förstås tala länge om vad som karakteriserar den psykoanalytiska situationen och den psykoanalytiska behandlingstekniken. Jag ska här bara nämna de mest välkända aspekterna såsom de initialt formulerades av Freud, och detta för att belysa det faktum att psykoanalysens hållning och sätt att generera kunskap på många sätt och av väsentliga skäl går på tvärs mot vad som kännetecknar den moderna vetenskapen.

Man kan säga att det finns tre tekniska grundaspekter som ramar in den psykoanalytiska situationen, och dessa berör i tur och ordning rummet, analysanden och analytikern. Jag tänker förstås på 1. rummets organisation där analytikern sitter nedsjunken i en fåtölj utanför den liggande analysandens synfält, 2. uppmaningen till analysanden att

underkasta sig ”den analytiska grundregeln” om de fria associationerna (Freud 1912a, s 137), och 3. analytikerns sätt att lyssna till analysandens material med ”jämnt svävande uppmärksamhet” (Freud 1912b, s 141).

Vad uppställandet av dessa tekniska aspekter i grund och botten vittnar om är Freuds insikt att psykoanalysen på ett genuint sätt inte kan få kontakt med eller vinna kunskap om sitt specifika intresseområde med mindre än att man ger upp försöket att ha *kontroll* – det omedvetna hittar man bara fram till om man tillåter sig att gå vilse. Och denna insikt har förstås sin grund i och motsvaras av en djup erfarenhet av det omedvetnas sätt att verka.

Säng-och-fåtölj sättningen borgar för en regression från analysandens sida och motsvaras av insikten om det omedvetnas infantila och arkaiska karaktär. Grundregeln om de fria associationerna – alltså uppmaningen att analysanden utan censur ska säga det som faller henne in oavsett hur genant, irrelevant eller meningslöst det än må verka – motsvaras av insikten i det omedvetnas kreativa aktivitet som i enlighet med lustprincipens associativa logik har format beteenden, symptom och drömmar som är mättade med infantilt färgade betydelseskikt som i sin tur, och under ytan, bestämmer analysandens associationsbanor. Och analytikerns jämnt svävande uppmärksamhet? Även denna motsvaras av insikten i det omedvetnas kreativitet: genom att i ett slags meditativ hållning inte göra sig medvetna förväntningar och fixera sin uppmärksamhet vid utvalda delar av analysandens material så är tanken att analytikern ska försöka ”fånga upp patientens omedvetna med sitt eget omedvetna” och därmed skaffa sig en grogrund för adekvata tolkningar (Freud 1923, s 241). Men strävan efter att lyssna med jämnt svävande uppmärksamhet motsvaras också – och detta är egentligen bara en nyansskillnad, dock inte en oväsentlig sådan – av det faktum att det omedvetnas kreativitet i varje enskilt fall är djupt *idiosynkratisk* (något som förstås ligger i kreativitetens begrepp).

Då det inte finns någonting sådant som ett lagbundet ”hur psyket egentligen funge-

rar” så kan vi i det enskilda fallet inte närma oss det psykiska livet med utgångspunkt i redan färdigetablerad kunskap. När vi forskar i sfären av spontanitet och frihet så kan vi med andra ord inte, hur mycket erfarenhet och hur utvecklade teorier vi än må vara i besittning av, *veta på förhand*. Att lyssna med en jämnt svävande uppmärksamhet handlar därför i grund och botten om ett paradoxalt försök att forska *förutsättningslöst* för att därmed motverka tendensen att man aldrig ”kommer att finna något annat än det man redan känner till” (Freud 1912b, s 142). Eller som det heter lite längre fram i samma text: den psykoanalytiska verksamheten blir lidande i sådana fall

där man från första början har den vetenskapliga utvärderingen för ögonen och rättar behandlingen efter dess behov; där- emot lyckas man bäst med sådana fall som man handhar liksom avsiktligt, där man låter sig överraskas av varje vändning och som man om och om igen går till mötes med öppet sinne och förutsättningslöst. (Ibid., s 144)

Freud talar här om hur den vetenskapliga ambitionen hämmar den terapeutiska framgången. Men då den psykoanalytiska terapin, såsom Freud tänkte sig den, egentligen inte handlar om någonting annat än att utforska och vinna kunskap om analysandens omedvetna så ”sammanfaller” alltid forskning och behandling i psykoanalysen (ibid, s 144). Men vilken märklig vetenskap där de vetenskapliga ambitionerna hämmar själva forskningen! Och nu börjar vi förstå varför psykoanalysen på ett filosofiskt plan inte kan inlemmas i den moderna vetenskapskulturen.

Den moderna vetenskapliga forskningen, eller med Kuhn: normalvetenskapen, är till sin inre karaktär dogmatisk, auktoritär och intolerant – och måste så förbli för att vara just vetenskap. Som sagts tidigare: Endast genom att realisera sin verksamhet inom ramen för ett accepterat paradigm, eller ett accepterat utkast av en viss meningsmässig ordning – det vill säga endast genom att

ansluta sin verksamhet till ett i förväg omgränsat sakområde som skänker ledtråderna för dess vidare arbete och utveckling – så kan vetenskapen anta karaktären av forskning. Vetenskapen måste skaffa sig riktning, säkerhet och stränghet genom att binda sig till en bestämd begreppslighet, till ett bestämt spelrum för sanning och visshet, och till bestämda sätt att grunda och bevisa. Endast de observationer som inom en given vetenskap kan bekräfta eller falsifiera dess vetenskapliga hypoteser och teorier räknas som legitim evidens. Samtidigt: endast de hypoteser och teorier räknas som legitima som kan bekräftas eller falsifieras genom dessa observationer. Vore det inte för denna dogmatiska cirkularitet så skulle vetenskapen inte ha någon vetenskaplig ”metod” och den skulle förbli på vad Kuhn kallar för ett revolutionärt eller förvetenskapligt stadium och skulle därmed inte kunna utvecklas på ett vetenskapligt adekvat sätt.

Allt detta går förstås på tvärs mot psykoanalysens grundhållning som innebär att låta sina teorier och sin kunskap växa fram ur ett förutsättningslöst och sensitivt lyssnande där man hela tiden tillåter sig att *överraskas*. Analytisk expertis, om uttrycket tillåts, består inte i applikationen av en tillgodogjord kunskapsmassa, utan av förmågan att kunna befinna sig i okunskap tillräckligt länge för att bli mottaglig för *nya erfarenheter* (jfr Caper 2001, s 108). Och därför har inte psykoanalysen någon metod i vetenskaplig mening. Det finns inte någonting sådant som en psykoteknik som består av ett antal generellt applicerbara metodologiska föreskrifter och regler som skall säkerställa det rätta sättet att forska i det omedvetna. Det man lite slarvigt talar om som psykoanalysens tekniska grundregler utgör snarare ett försök att inringa ett kvalitativt förhållningssätt som handlar om att öppna sig för och inlåta sig i en engagerade och ömsesidig relation inom vilken det omedvetna ges möjligheten att visa sig självt *utifrån och såsom sig självt*.

Men därmed inte sagt att psykoanalysens kliniska och teoretiska utforskning består av ett tygellöst godtycke. Även psykoanalysen,

som vi sett, har sitt formella ramverk och sina generella teorier. Skillnaden är att dessa aldrig kan dra sig tillbaka och anta formen av ett icke ifrågasatt paradigm, ett absolut och på vissa sätt bortglömt begreppsligt ramverk inom vilket en normalvetenskaplig och metodstyrd psykoanalytisk forskningsaktivitet på ett ackumulativt sätt kan utvecklas – där resultat kan genereras, bokföras, falsifieras, föräldras och ersättas. Teorin kan alltså inte, med mindre än att man upphört med att bedriva psykoanalys, fungera som en accepterad bakgrund mot vilken man i den analytiska situationen kan formulera och testa kliniska ”hypoteser”. Psykoanalysens generella teorier har i stället en formande funktion av att skärpa uppmärksamheten och sensitiviteten inför de idiosynkratiska meningsskikt som det omedvetnas kreativa aktivitet i varje enskilt fall skapar. Teorin är en del av det analytiska lyssnandets instrument och resonansbotten och därför är den hela tiden tentativ, rörlig, provisorisk, och står i ett dialektiskt och ömsesidigt förhållande till de kliniska erfarenheter och tolkningar som växer fram ur den. Och den typ av kunskap

som teorin är ett uttryck för har därför inte den vetenskapliga lagbundenhetens induktiva generalitet, utan har den form av generalitet som är karaktäristiskt för ett perspektiv, ett *perspektiv* som tillåter en att *se, förstå, höra, lära känna*.

Om psykoanalysen skall vara trogen och motsvara sina egna upptäckter kan den alltså inte anta gestalten av en modern vetenskap. När det handlar om att studera och inlåta sig på själva det kreativa öppnandet av världen, och inte vetenskapligt utforska i en specifik domän inom ramen för världen, så måste grundhållningen och sättet att generera kunskap väsentligen ha en annan form. I enlighet med sin innersta karaktär bör psykoanalysen därför befinna sig i vad vi med Kuhn kan tala om som ett permanent revolutionärt stadium. Och på många sätt är det väl där som psykoanalysen alltid har befunnit sig, vilket inte minst visar sig i de oupphörliga interna stridigheterna om var den egentligen hör hemma på den kulturella kartan – stridigheter som levt i psykoanalysens hjärta sedan dess begynnelse.

Litteratur

- CAPER R. (2001) ”The Goals of Clinical Psychoanalysis: Notes on Interpretation and Psychological Development”. *The Psychoanalytic Quarterly* nr 70.
- DILMAN I. (2000) ”Science and Psychology”. *Raskolnikov's Rebirth*. Chicago and La Salle: Open Court Publishing Company.
- FREUD S. (1895) *Utkast till en psykologi*. S.Skr III. Stockholm: Natur och kultur 1997.
- (1912a) *Om överföringens dynamik*. S.Skr VIII. Stockholm: Natur och kultur 2002.
- (1912b) *Råd till läkaren vid den psykoanalytiska behandlingen*. S.Skr VIII. Stockholm: Natur och kultur 2002.
- (1914a) *Bidrag till den psykoanalytiska rörelsens historia*. S.Skr III. Stockholm: Natur och kultur 1997.
- (1915) *Det omedvetna*. S.Skr IX. Stockholm: Natur och kultur 2003.
- (1915-1917) *Föreläsningar i Wien 1915-1917*. S.Skr I. Stockholm: Natur och kultur 1996.
- (1923) *Jaget och detet*. S.Skr IX. Stockholm: Natur och kultur 2003.
- (1923) *Psykoanalys' och 'libidoteori'*. S.Skr VII. Stockholm: Natur och kultur 2001.
- (1932) *Nya föreläsningar publicerade 1932*. S.Skr I. Stockholm: Natur och kultur 1996.
- GARDNER S. (1993) *Irrationality and the Philosophy of Psychoanalysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GRÜNBAUM A. (1985) *The Foundations of Psychoanalysis*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- HEIDEGGER M. (1927) *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1993.
- (1938) ”Die Zeit des Weltbildes”. *Holzwege. Gesamtausgabe* 5. Frankfurt a.M.: Vittorio Klostermann 1977.
- HOPKINS J. (1988) *Epistemology and Depth Psychology: Critical Notes on The Foundations of Psychoanalysis*. *Psychoanalysis, Mind and Science*. Ed. P. Clark, C. Wright. Oxford: Blackwell.
- KUHN T.S. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press 1970.

- LEAR J. (1998a) On Killing Freud (Again). *Open Minded. Working out the Logic of the Soul*. Cambridge: Harvard University Press.
- (1998b) An Interpretation of Transference. *Open Minded. Working out the Logic of the Soul*. Cambridge: Harvard University Press.
- NAGEL T. (1994) Freud's Permanent Revolution. *Other Minds. Critical Essays 1969–1994*. Oxford: Oxford University Press.
- POPPER K.R. (1962) *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge.
- RICOEUR P. (1970) *Freud and Philosophy. An Essay on Interpretation*. New Haven: Yale University Press.
- WOLLHEIM R. (1993) Desire, Belief, and Professor Grünbaum's Freud. *The Mind and It's Depths*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Fredrik Wretman, *Body & Soul*, skulptur